

ӘОЖ 81.27

ГТАХР 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.041>

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ АРХЕТИПТІК БЕЙНЕСІ

*Сақымзада А.М.¹, Жүсіпов Н.Қ.²

*^{1,2} Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік бейнесі К.Г. Юнгтің ұжымдық бейсаналық және архетип теориясы аясында талданады. Зерттеу нысаны ретінде Жалмауыз кемпір/Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Дию (дәу) және Ер Төстік образдары алынып, олардың ертегі құрылымындағы қызметі мен мәдени-танымдық мазмұны жүйеленеді. Әдіснама архетиптікі интерпретация, типологиялық салыстыру және құрылымдық-функционалдық талдауды біріктіреді: кейіпкердің мәтіндегі рөлі, қарсыласу үлгісі, табалдырықтан өткізу, азғыру, қорқыныш тудыру және қайта жаңғыру мотивтері қарастырылады. Нәтижесінде Жалмауыз/Мыстан бейнесі «Қорқынышты Ана» және «Көлеңке» архетиптерімен, Жезтырнақ образы қауіпті «Анима» әрі азғырушы сынақ қоюшы үлгімен, Дию бейнесі хаос пен дүлей күшті білдіретін «Айдаһар» типіндегі архетиппен сабақтас екені дәлелденеді. Ер Төстік кейіпкері «Қаһарман» архетипінің толық моделін көрсетіп, ғажайып туу, сапарға шығу, төменгі әлемге түсу, жауды жеңу және қауымға қайта оралу кезеңдерін біріктіреді. Мақалада кейіпкерлердің архетиптік типологиясы кесте түрінде ұсынылып, «архетип – функция – сюжеттік нәтиже» байланысы нақтыланады. Сонымен қатар отандық зерттеулерде мифологиялық бейнелердің психоархетиптік қыры жүйелі матрица ретінде аз қамтылғаны көрсетіліп, бұл тәсілдің ертегі мәтінін интерпретациялаудағы ғылыми әлеуеті негізделеді. Зерттеу қорытындылары қазақ ертегілерінің әмбебап символдық табиғатын ашып, ұлттық дүниетанымдағы қорқыныш, тыйым, тәрбие және ерлік кодтарының архетиптік деңгейде тұрақтануын түсіндіруге мүмкіндік береді. Талқылау бөлімінде алынған типтер түркі әлеміндегі ұқсас персонаждармен салыстырылып, ортақ мотивтердің тарихи-мәдени себептері қысқаша сипатталады. Архетиптердің тұрақтылығы ертегі оқиғаларының тәрбиелік қызметін күшейтіп, бала санасында «жақсылық–жамандық» оппозициясын, қауіптен сақтану моделін және мақсатқа табандылықпен жету идеясын қалыптастыратыны көрсетіледі. Практикалық тұрғыдан ұсынылған жіктеу фольклор мәтіндерін оқытуда, әдеби талдау жасауда және мәдени кодтарды сипаттауда қолдануға икемді. Болашақта корпус кеңейтіліп, аймақтық нұсқалар мен вариативті сюжеттердің архетиптік өзгерісі арнайы зерттеуді қажет етеді. Осы бағыт ұлттық фольклортанудың әдіснамасын айқын әрі жаңғыртады.

Тірек сөздер: қазақ ертегісі, мифологиялық кейіпкер, архетип, ұжымдық бейсаналық, фольклор, мәдени код, символика, нарратология

Кіріспе

Халық ертегілеріндегі кейіпкерлер – халқымыздың дүниетанымы мен мәдени қазынасының маңызды бөлігі. Жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, жезтырнақ, Ер Төстік сынды кейіпкерлер талай ұрпақты ертегілермен сусындатып, олардың санасында өшпес із қалдырған. Алайда бұл кейіпкерлердің әдеби бейнесі ғана емес, сонымен қатар архетиптік мағынасы да терең зерттеуді қажет етеді. Архетип ұғымы швейцар психологы К.Г.Юнг енгізген адамзаттық ұжымдық бейсананың түпбейнесін білдіреді. К.Г.Юнг архетиптерді түрлі халықтардың мифтері мен өнерінде қайталанатын ұжымдық бейнелер деп қарастырған: олар түс, сандырақ, өнер мен әдебиетте көрініс табады [1]. Әдебиетте бір-бірінен алыс жатқан мәдениеттерде ұқсас образдар мен мотивтердің қайталануы осы архетиптер әрекетінің нәтижесі деп түсіндіріледі. Демек, ертегілердегі дәстүрлі кейіпкерлер адамзат санасының ортақ үлгілерін көрсететін символикалық тұлғалар ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл зерттеудің өзектілігі – қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлерді архетип теориясы тұрғысынан талдап, олардың әлеуметтік-мәдени мәнін ашуда жатыр. Әдетте аталмыш кейіпкерлер фольклортануда демонологиялық немесе хтоникалық бейнелер ретінде сипатталғанымен, олардың Юнг ұсынған архетиптер жүйесіндегі орны тереңірек қарастыруды қажет етеді. Зерттеудің мақсаты – қазақ ертегілеріндегі мифтік кейіпкерлердің архетиптік типологиясын анықтап, әрқайсысының қызметін, символдық мәнін ашу. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: архетип теориясы бойынша әдебиетке шолу жасау; жалмауыз кемпір, жезтырнақ, дию, Ер Төстік бейнелерін тандап, оларды архетиптік үлгілерге жатқызу; ертегі мәтіндерінен нақты мысалдар талдау; аталмыш кейіпкерлерге қатысты отандық зерттеулердің жетістіктері мен кемшін тұстарын көрсету; түркілік және әлемдік фольклормен сабақтастығын анықтау. Зерттеу нысаны ретінде қазақтың қиял-ғажайып ертегілердегі мифологиялық бейнелер алынды. Ғылыми жаңалығы – қазақ ертегілердегі дәстүрлі кейіпкерлерді Юнгтің архетиптік теориясы және заманауи архетиптік әдістер негізінде қарастыру, сол арқылы олардың әдеби және мәдени мәнін жаңаша интерпретациялау. Ертегілік мифтік бейнелерді архетип ретінде талдау халықтың ұжымдық жадында сақталған көне мифологиялық түсініктерді тануға мүмкіндік береді. Академик С.Қасқабасов атап өткендей, адам санасы эволюциясында ата-баба бейнелерінің іздері бар[2]. Демек, архетиптерді зерттеу арқылы біз халқымыздың әр дәуірдегі рухани тәжірибесін пайымдай аламыз. Сонымен бірге отандық фольклортану еңбектерінде бұл кейіпкерлердің архетип тұрғысынан толыққанды зерделенбеуі зерттеудің өзектілігін арттыра түседі. Мысалы, Н.Набиолла мен З.Н.Сейітжанов эпос пен ертегідегі жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір бейнелерін тарихи-типологиялық тұрғыда қарастырса да, оларды психологиялық архетип ретінде талдау мәселесін толық қамтымаған [3]. Сол сияқты Н.Н.Оразхан және т.б. зерттеушілер түркі халықтарының мифологиясындағы Жалмауыз кемпірдің ерекшелігін атап көрсеткенімен, оның заманауи архетип теориясымен сабақтастығы

тереңдетілмеген [4]. Осы тұрғыда алғанда ұсынылып отырған жұмыс қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік бейнесін кешенді талдауға бағытталған.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеуге қазақтың классикалық қиял-ғажайып ертегілерінен іріктелген мәтіндік материалдар негіз болды. Атап айтқанда, «Ер Төстік» ертегісі басты дереккөздердің бірі ретінде қарастырылды – бұл ертегіде жоғарыда аталған кейіпкерлердің барлығы дерлік кездеседі: Ер Төстіктің өзі қаһарман ретінде, жолында кездестіретін Дию (дәу), оның жауы Жалмауыз кемпір, сондай-ақ эпизодтық зұлым бейне Жезтырнақ көрініс табады. Сонымен қатар, «Құламерген», «Жоюмерген», «Алтын сақа», «Күн астындағы Күнікей», «Мұңлық-Зарлық» сияқты қазақ ертегілері мен батырлық хикаялары материал ретінде алынды – бұл туындыларда Жалмауыз кемпір не Мыстан кемпірдің түрлі қырлары, дәу-диюлар мен жезтырнақ тәрізді құбыжықтардың оқиғалары баяндалады. Мысалы, «Құламерген» жырында және «Алтын сақа» ертегісінде дәулердің батыр тарапынан қалай жеңілетіні суреттелсе, «Ер Төстік», «Еркемайдар» ертегілерінде Жалмауыз кемпір мен Мыстан кемпірдің қулық-сұмдығы бейнеленеді. Зерттеуде осы мәтіндерден кейіпкерлердің мінезі, іс-әрекеті, сюжеттегі ролі талдауға алынды.

Жұмыста кешенді әдіснама қолданылды: архетиптік талдау, типологиялық салыстыру және құрылымдық тәсіл. Біріншіден, архетиптік (юнгиандық) талдау арқылы әр кейіпкердің бейнесі Юнг анықтаған архетиптердің қай түріне жататыны және коллективтік бейсаналықтағы қай мотивтерді білдіретіні қарастырылды. Мысалы, Жалмауыз кемпір бейнесі «қауіпті Қарт Ана» архетипі, Ер Төстік – «Қаһарман» архетипі тұрғысынан пайымдалды. Екіншіден, типологиялық әдіс негізінде қазақ мифологиялық кейіпкерлерін басқа халықтардың фольклорындағы ұқсас бейнелермен салыстыру жүргізілді. Бұл ретте зерттеуші С.Итеғұлова құрастырған «Қазақтың мифтік кейіпкерлері» жинағындағы жіктеме басшылыққа алынды [5]: қазақ мифологиясындағы кейіпкерлер тотемдік, шамандық, демонологиялық, хтоникалық, ілкі қаһармандар, трансформацияланған кейіпкерлер деп бөлінеді. Аталмыш жұмыс аясында әсіресе *демонологиялық кейіпкерлер* (албасты, жезтырнақ, жалмауыз, мыстан, жын, шайтан, дию) мен *хтоникалық кейіпкерлерге* (дәу, жалғыз көзді дәу, Шойынқұлақ, т.б. алыптар) назар аударылды. Бұл жіктеме бойынша Жалмауыз кемпір, Мыстан, Жезтырнақ, Дию – негізінен демонологиялық топқа кіреді, ал дәу образы көбіне хтоникалық сипатта қарастырылады. Үшіншіден, құрылымдық талдау арқылы ертегі сюжетінде кейіпкерлер атқаратын функциялар тексерілді. В.Я. Пропптың ертегі құрылымы теориясына сүйеніп, қарастырылған кейіпкерлердің көбінесе «зұлым» немесе «көмекші» функциясын атқаратыны анықталды [6]. Мысалы, Ер Төстік – ертегіде іздеуші-құтқарушы қаһарман болса, Жалмауыз кемпір, Жезтырнақ, Дию – оның сапарындағы қарсыластары, яғни басты мотиватор және сынақ қоюшы рөліндегі фигуралар. Мұндай құрылымдық рөлдер олардың

архетиптік қызметімен тығыз байланысты: ертегі қаһарманы зұлым күшті жеңу арқылы рухани-моральдық мақсатқа жетеді, бұл классикалық қаһармандық мифтің құрылымына сәйкес келеді. Зерттеуде осы үш әдісті ұштастыру арқылы кейіпкерлердің көпқырлы болмысын ашуға мән берілді.

Нәтижелер

Қазақ ертегілерінде ең көп ұшырасатын жағымсыз кейіпкерлердің бірі – Жалмауыз кемпір. Бұл образ дәстүрлі түрде орманда немесе адам аяғы баспайтын жерлерде мекендейтін, сиқырлы күшке ие, адам етін жейтін жауыз кемпір ретінде суреттеледі. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісінде Жалмауыз кемпір Ер Төстікке өлердей өштігі бар қарсылас бейнесінде көрінеді: ол айламен батырдың жолын бөгеп, оны мәңгі жер астында қалдыруға тырысады. Ертегі сюжетінде Ер Төстік жер астынан самұрық құстың көмегімен ұшып шыққанда, оның аяқ-қолын кесіп алмақ болған – бұл дәл осы Жалмауыз кемпірдің қастандығы екенін халық нұсқалары айғақтайды. «Мұңлық-Зарлық» ертегісінде де Мыстан кемпір кейіпкері кездеседі: ол жас сәбилерді өзіне алып, ұзақ жыл бойы үйінде ұстап бағады, кейін олардың басына қауіп төндіреді. Бұл жерде кемпір асыраушы кейіпте көрінгенімен, түптеп келгенде зиянкестік әрекетке барады – яғни амбивалентті бейне.

Жалмауыз кемпір бейнесінің архетиптік түп-тамыры өте тереңде жатыр. Зерттеушілер оны адам санасындағы «қауіпті Ана», яки жойқын күш иесінің символы деп қарастырады. Ежелгі рулық қоғамда тайпа қамқоршысы, жер-ана рухы болған мейірбан әйел образы кейінгі патриархат заманында қорқынышты кемпірге айналған. Академик С.Қасқабасовтың пікірінше, Мыстан кемпірдің арғы тегі – бұрын құдіретті алып құс кейпінде түсінілген бейне, уақыт өте келе ол адам кейпіндегі жауыз кемпірге өзгерген [2]. Ғалымның бұл ойы халық мифтеріндегі кейбір сюжеттермен расталады: ертегілерде Мыстан кемпір көбінесе самұрық құстың жұмыртқасын қиратушы немесе балапандарын жегісі келетін жауыз ретінде елестетіледі, ал сол құсты кейде «Мыстан құс» деп те атайды екен. Демек, бастапқыдағы құдіретті құс образын халық кейін құс терісіндегі мыстан кемпір ретінде қиялдаған.

Жалмауыз кемпірдің негізгі функциясы – қаһарманды сынау және қорқыныш ұялатып, оны шыңдау. Кейбір зерттеушілер ертегілердегі Жалмауыз кемпірді жас өспірімнің ер жету жолындағы алғырлық емтиханын бейнелейтін кейіпкер деп түсіндіреді. Мысалы, С.Игілікова мен М.Игіліктің пікірінше, дәстүрлі ортада кәмелеттік ғұрыптарын халық қорқынышты кейіпкерлер арқылы драмаға айналдырған [7]. Сол рөлді ертегілерде Жалмауыз кемпір атқарады: ол жас батырды «өлімге ұшыратып, қайта тірілту» арқылы шынықтырады деген ой айтады. Шынында да, көптеген ертегіде Жалмауыз кемпір батырды немесе оның туыстарын жұтып қояды, кейін батыр оны жарып шығып не өлтіріп тірі қалады. Мұндай сюжеттер қаһарманның шыңдалып, жаңғырып шығуын көрсетеді – архетиптік тұрғыда «өлім/қайта туу» циклы.

Психологиялық архетип ретінде Жалмауыз кемпір – Көлеңке және Қорқыныш архетиптерінің көрінісі. Ол басты кейіпкердің ең үлкен үрейлерін бейнелейді: белгісіз түнек күш, ажал, уақыт. Тіпті Е.Көкеевтің түсіндіруінде, Жалмауыз кемпір – уақыттың бейнесі, бәрін жалмайтын, құртатын уақытты символдайды [8]. Бұл идея бойынша Жалмауыз ешкімді аямайтын уақыт сияқты, адам өмірін жұтып қоюға әзір. Мұндай түсіндірме оның атына да сай: «*жалмауыз*» сөзі «*жұтқыш, құртып жіберуші*» деген мағына береді. Осылайша, Жалмауыз кемпір архетипі адамзаттың уақыт пен ажал алдындағы түпсаналық қорқынышын бейнелейді деуге болады. Алайда, Жалмауыз кемпірдің бейнесі біржақты зұлымдық символы ғана емес, кейде данагөй кемпір рөлінде де ұшырасады. Мысалы, кейбір ертегілерде Жалмауыз кемпір кейіпкерге шарт қойып, ақылын сынайды, дұрыс жауап берсе немесе тапсырманы орындаса, батырға көмектеседі. Мұндай мотивтер әсіресе түркі-моңғол эпостарында кездеседі, онда жалмауыз кейде батырға жол көрсетеді. Бұл – архетиптің екіұштылығын көрсетеді: «Қараңғы Ана» кейде өзінің ізгі екінші жартысына ие. Дегенмен қазақ ертегілерінде көбіне Жалмауыз кемпір зұлым образында қалады және қаһарман оны міндетті түрде жеңіп, жоқ қылады.

Қорыта айтқанда, Жалмауыз немесе Мыстан кемпір қазақ ертегілеріндегі ең басты антагонист архетипі болып табылады. Ол халық қиялында ежелгі құдіретті ананың қара жағында бейнеленген, сондықтан да қорқынышты. Юнгтік талдау бойынша, бұл бейне – «Terrible Mother» архетипінің жергілікті вариациясы, яғни қорқынышты ана кейпі. Оның қызметі – жас батырды сынау, онымен күресте қаһарман өз кемеліне келеді, жеңіске жетіп, жұртқа пайдасын тигізеді.

Жезтырнақ – қазақ мифологиясындағы ерекше демонологиялық кейіпкер. Ол көбіне күн бата, елсіз далада жалғыз жүрген аңшыға көрінетін әдемі жас әйел кейпіндегі жын ретінде сипатталады. Атына сай, бұл мақұлықтың ұзын тырнақтары жездей өткір, кейбір нұсқада мұрны да жез деп айтылады. Жезтырнақтың классикалық сюжеттік рөлі – аңшы не батыр еркекті арбайтын сұлу болып көрініп, жақындағанда оның жүрегін суырып алу: «Жезтырнақ әдетте жолға шыққан аңшыны я батырды аңдып, күн батқанда күміс шашбауын сылдырлатып қасына келеді. Адамның жүрегін жез тырнағымен қарс айыратын зұлым күш иесі...» деп суреттеледі. Бұл сипаттамадан Жезтырнақтың қаншалықты қауіпті екені көрінеді. Дегенмен, Жезтырнақтың осал тұсы – оның жез тырнақтары. Ертегілерде көбінесе басты кейіпкер оны айламен өлтіреді: мысалы, аңшы Жезтырнақ екенін сезіп қалып, от қасына киімдерін адам кейпінде қалдырып, өзі жасырынады; түнде келіп жалған адамды бас салған Жезтырнақты аңшы садақпен атып өлтіреді де, оның сояудай жез тырнағын кесіп алады. Кесіп алған жез тырнақ кейін түрлі мақұлықтарды өлтіруге қару болады, яғни батырға жезтырнақты жеңгенінің белгісі ретінде қызмет етеді. Бұл деталь – фольклордағы трофей мотиві: батыр жынның күшін өзіне алады. Демонологиялық бейнелерді тек «кейіпкер атауы» ретінде емес, ұлттық танымның кумулятивтік кодын сақтайтын мәдени белгі ретінде қарастыру маңызды. Осы тұрғыдан алғанда,

Г.Ж. Снасапова және т.б. қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлерді прецедентті есімдер аясында талдап, демонологемалары бар фразеологиялық тіркестердің, ертегілер мен аңыз-эпсаналардың ұлттық сананы қалыптастыруда және қоршаған ортаны танып-білуде ерекше қызмет атқаратынын көрсетеді[9].

Жезтырнақ бейнесінің архетиптік мәні – «азғырушы дию» архетипі деп бағалауға болады. Ол сырттай сұлу, ішкі заты жауыз, еркекті өзіне тартатын әрі оны опат қылатын тұлға. Жезтырнақ образы көптеген халық мифтерінде бар: қазақтан басқа қырғызда «*джез тырмак*», «*джез тумшук*» деген атпен, тувалықтарда «*шулбус*», буряттарда «*му-шубун*» деген бейнелер кездеседі. Шоқан Уәлиханов Жезтырнақтың тіпті еркек түрі де сирек болса да болатынын жазған: «Жезтырнақ – әйел кейпіндегі жын. Ол орманда өмір сүреді. Жезтырнақ туралы аңыздар көп» деп, еркек жезтырнақтар да барын атап өтеді. Әдетте, мифологияда жезтырнақ тәрізді сұлу диюлардың еркек аналогы аз ұшырасатынын ескерсек, бұл бейненің негізінен әйелдік бастауға телінетіні анық [10].

Жезтырнақтың пайда болу төркіні туралы қызықты тұжырымды мифолог Серікбол Қондыбай айтқан. Оның пікірінше, Жезтырнақ – тұрақты сюжетті келіншек сипатты мифтік бейне; оның алтын шашбау, күміс шолпы тәрізді әшекейлері бар, үңгірлерінде мол қазына сақтайды [11]. С. Қондыбай Жезтырнақты ежелгі аңшылардың қамқоршысы болған «Ұлы Әженің» эволюцияланған параллелі деп түсіндіреді. Яғни алғашқы қауым дәуірінде аңшылықтың тәңірі, орман анасы ретінде қастерленген рух кейін заман ауысқанда «жалғыз жүрген аңшыны жейтін жауыз әйел-жын» бейнесіне айналған. Шынында да, Жезтырнақ туралы ертегілерде жиі кездесетін мотив – «елсіз жер, аң-құсы көп мекен». Ертегілерде аңшы адам аяғы баспаған жапан түзге келеді, онда адамнан қорықпайтын аң-құс өрбіп жүреді, аңшы көп олжаға кенелгелі тұрғанда, оның алдынан сұлу қыз шығады. Мұның астарында мифтік түсінік бар: елсіз мекен – алғашқы уақыт кеңістігі, аң көп болуы – ежелгі аңшылық дәуірдің белгісі, ал сол мекеннің иесі – сұлу әйел кейпіндегі рух. Бұл рух аңшыны сынайды: егер аңшы сақ болмаса, оның құрбаны болады. Егер аңшы айлакер, ержүрек болса – ол рухты өлтіріп, оның қазына-байлығына ие болады. Демек, Жезтырнақ ертегіде бір жағынан батырға қауіп, екінші жағынан сынақ ретінде көрініп, батырдың мәртебесін арттыруға септігін тигізетін антагонист.

Архетип тұрғысынан Жезтырнақты Анима – әйелдік бастаудың қараңғы бейнесі деп те санауға болады. Юнгтің *Анима* архетипі – ер адамның бейсанасындағы әйелдік тұлға, оның позитивті және негативті қырлары бар. Жезтырнақ – сол аниманың қауіпті, азғырушы қырының бейнесі іспетті. Ол батырды өзіне еліктіріп, оның әлсіз тұстарын сынға алады. Батыр оған ерсе – опат болады, қарсы тұрса – рухани өседі. Мұндай сюжеттер әлем мифтерінде кең таралған. Жезтырнақтың да сирена тәрізді әсем даусы мен сылдырмақ әшекейі бар екені тегін емес – халық сенімінде оның «кұлаққа жағымды, жүрекке үрей салатын» қос қасиеті бар делінген. Жезтырнақтың әлеуметтік-мәдени мағынасы да қызық: қазақ ұғымында әйел бастау тек

оң ғана емес, кейде қауіп көзі де саналған. Жезтырнақ образында далада еркін жүретін, еркекті өзіне тәуелді ететін әйелдің үрейлі бейнесі жатыр. Бұл – патриархаттық қоғамның бейсаналық қорқынышының көрінісі, белгілі дәрежеде «әйел стихиясын бақылау» идеясынан туындайды. Сондай-ақ Жезтырнақ образы арқылы халқымыз табиғаттың жабайы күшін метафоралаған деуге болады: орман-тоғай, жапан дала – жылтыраған әсем көрінгенімен, жалғыз адам үшін қатерге толы. Аңшылардың Жезтырнақтан қорқуы – белгісіз жын-перілі мекеннен сақтанудың мифтік көрінісі. Бұған қоса, Жезтырнақ басқа түркі халықтарында ұқсас сипатта кездесетінін ескерсек, ол – ортақ түркілік архетип деуге болады. Мысалы, қырғызда Жезтырнақ туралы аңыздар мол, ол да әдемі әйел болып аңшыларға жолығады, нәтижесі ұқсас. Бұл – түркі халықтарының әлемді қабылдауында ортақ мифологиялық кейіпкер болғанының дәлелі.

Қорыта келе, Жезтырнақ – қазақ ертегілеріндегі азғырушы жау архетипінің айқын үлгісі. Ол Қызтекей және дию-пері образдарының синтезі ретінде көрінеді. Юнгше айтсақ, ертегі қаһарманының бейсанасындағы үрейлі анима. Нақты функциясы – қаһарманды сынау, оның ақыл-айласын тексеру. Жезтырнақты жеңген батыр моральдық үстемдікке жетеді, бұл оның еркектік күш-қуатының толыққанды екенін көрсетеді. Ал жеңе алмаса, құрбан болады – яғни әлсіздік жазасы. Осы тұрғыдан Жезтырнақ образы арқылы халық жас буынға «сақ бол, бейтаныс сұлулыққа алданба, ақылмен қара» деген ескертпесін жеткізген деуге болады.

Дию – қазақ ертегілеріндегі алып құбыжық, зұлым күш иесі. Дию бейнесі парсы халықтарының «див» деп аталатын мифологиялық жынына ұқсас, бұл сөз қазақ тілінде «дию, дәу» түрінде қолданылған. Ертегі мен эпоста диюлар көбіне дәу, жалғыз көзді дәу, көп басты жалмауыз ретінде көрінеді. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде Ер Төстік сегіз ағасын іздеу жолында жер астына түсіп, сол жерде бірнеше басы бар дәумен шайқасады делінеді. Кей нұсқада оның аты – Шойынқұлақ (темір құлақты дәу), ол жер астындағы патшалықтың күзетшісі, адамның жер бетіне шығуына қарсы болады. Ер Төстік Шойынқұлақты айлакерлікпен жеңеді. Тағы бір мысал, «Алтын сақа» ертегісінде бала мергенді жалмауыз дәу ұстап алып, үйінде қамап қояды; бала дәудің әйелі көмегімен қашып шығып, дәуді өлтіреді. Мұндай сюжеттер өте көп: дәулер адамды ұрлайды, қапасақа қамайды не жегісі келеді, ал батыр оларды өлтіреді.

Диудың архетиптік образы – бүкіл әлем әдебиетіне кең тараған «агрессивті алып», «аждаһа» архетипі. Жаһан мифологиясында қауіпті алыптар көптеген түркілік емес халықтарда да бар: мысалы, грек мифінде – циклоп (жалғыз көзді алып), үнді эпосында – ракшас, герман-солтүстік мифінде – алыптар (йотундар), т.б. Қазақ мифологиясында да дәулерді шартты түрде екі топқа бөлуге болады: бір көзді жалмауыз дәу және көп басты жалмауыз. Әдетте, «хтоникалық кейіпкерлер» санатына кіретін дәулер жер астында немесе тауда өмір сүреді деп саналады. Бұл – олардың алғашқы хаос күшінің бейнесі екенін аңғартады. Расында, дәу-диюлар көбіне табиғаттың дүлей күштерін, хаосын бейнелейді: жер сілкінісі, тасқын,

жыртқыш аңдар – осының бәрі жинақталып алып дәудің тұлғасына ауысқан деп қарастыруға болады. Мифтік ойлауда адамзатқа қарсы алғашқы жау – алып хайуандар не дәулер болып келеді, себебі адам табиғаттан қорғану кезеңінде ең үлкен қауіп солар еді.

Диудың функциясы – ертегіде қаһарманның басты қарсыласы, күш сынасар жауы. Егер Жалмауыз кемпір көбіне айлакер, сиқыршы болса, Дию – таза физикалық күштің иесі. Сондықтан оны жеңу үшін батырға асқан ерлік пен қайрат керек. Көптеген ертегілерде батыр дәуді тек арнайы қарудың немесе көмекшілердің арқасында ғана жеңеді. Бұл жерде архетиптік мотив – «Айдаһарды жеңу» көрінеді. Айдаһарды өлтіріп, оның қолындағыны алу – әлем фольклорында қаһарманның басты ерлігі. Қазақ ертегілерінде дәулер көбіне айдаһармен балама мағынада қолданыла береді. Мысалы, бір сюжетте батыр дәуді өлтіріп, алып қарақұстың балапандарын аждаһардан құтқарады; бұл мотивті иран, үнді, т.б. мифтердегі жыланмен шайқас мотивіне ұқсатуға болады. Ең қызығы, эпоста кейде дәудің өзі айдаһар бейнесінде беріледі. Сол арқылы дию/дәу архетипі универсалды *Дракон* архетипімен астасады. Юнгтік тұрғыда бұл архетип – Көлеңке және хаостың персонификациясы. Қаһарман архетипі онымен күресіп, жарық күштердің жеңісін қамтамасыз етеді.

Дию кейіпкерінің мәдени маңызына келсек, ол халық санасында көбіне «жат, сыртқы жау» ұғымымен байланысты. Ерте заманнан әр тайпа бөтен руларды, жау халықтарды алып дәулер ретінде мифтендіріп жеткізгені белгілі. Қазақ ауыз әдебиетінде де «дәу» сөзі көлем мен күштің ғана емес, бөгде жау ұғымының символы болды. Бір сөзбен айтқанда, дәу – тәртіпке қарсы хаос, өркениетке қарсы жабайылық бейнесі. Ертегі қаһарманы дәуді жеңу арқылы тәртіп орнатады, ұрланған адамдарды босатады, әлемді қауіпті құбыжықтан тазартады. Бұл мотив жаһан әдебиетіндегі Георгий Змейборец - Айдаһар өлтіруші Әулие, Персей мен Горгона, т.б. сюжеттермен төркіндес. Осы тұрғыда қазақ ертегілері жалпыадамзаттық сарындарға қосылады. Архетиптік талдауда Дию образы – «Жауынгер-дүлей күш» архетипі деп сипатталады. Ол қаһарманның жауласып жеңетін нысаны, сондықтан қаһарман архетипінің ажырамас толықтырушысы саналады. Диюсыз батырдың батырлығы көрінбейді. Сол себепті кез келген батырлық ертегіде осындай құбыжықтың пайда болуы заңды. Мысалы, Ер Төстік сегіз ағасын іздеп шығып, жолында үш басты жалмауыз, Шойынқұлақ дәу, Жалғыз көзді дәу сияқты бірнеше диуды жеңеді. Әр жеңіс сайын Ер Төстіктің мәртебесі өсіп, күшейе түседі. Бұл – архетиптік қаһарманның сапарының бір бөлігі: қаһарман міндетті түрде «табалдырық күзетшісі» деп аталатын күшпен шайқасады. Диюлар дәл сол табалдырықтағы күзетші бейнесінде – оларсыз ертегі шытырманы басталмайды, олардан өткен соң ғана кейіпкер өз мақсатына жетеді.

Қазақ фольклорында дию-дәулерге қатысты қызықты классификацияны жоғарыда аталған еңбек (Итеғұлова құрастырған жинақ) ұсынады: демонологиялық кейіпкерлерге дию жатса, хтоникалыққа дәулер жатқызылады. Яғни, рухани жын сипатындағы дию мен жерік алып

сипатындағы дәуді саралап көрсетеді. Шын мәнінде, ертегі мәтіндерінде бұл екеуі жиі араласып кетеді – кейде «дию» деп алып дәуді атай береді. Қалай болғанда да, екеуі де қаһарманға жау элементті білдіреді. Диюдың сиқырлы түрлері де бар: кей ертегілерде дию сиқыршы, бақсы ретінде де суреттеледі. Бұл жағдайда ол жалмауыз кемпірге ұқсас рөл атқарады – ақыл-айламен әрекет етеді. Бірақ классикалық қиял-ғажайып ертегілерде дию көбінесе күш иесі.

Ер Төстік – қазақ халық қиял-ғажайып ертегілеріндегі ең танымал қаһарманның бірі, әрі есімі ертегі атауына шыққан кейіпкер. «Ер Төстік» ертегісі қазақ фольклорының байырғы үлгілеріне жатады, оның мазмұны мен кейіпкерлер жүйесінде ежелгі мифтік танымның барлық элементтері бар деп саналады. Шынында да, Ер Төстіктің тууы, ағаларын іздеуі, жер астына түсуі, ол жерде небір мақұлықтармен шайқасып, достар табуы – бәрі тұнып тұрған мифтік мотивтер. Ер Төстіктің архетипі – «Ерлік жолындағы қаһарман» архетипі. Ол өз әлін білмейтін бозбала күйінен қауымға қорған болатын батырға дейін өсу жолын жүріп өтеді. Ертегі басында Ер Төстіктің әкесі Ерназар аштық жылдарында сегіз ұлынан айрылып, жоқшылық көріп жүргенде, құдайдың қалауымен Ер Төстік дүниеге келеді. Бұл – классикалық «ғажайып туу» мотиві: қиын-қыстау заманда елге қорған болар ерекше бала тууы. Ер Төстік өте жылдам өседі, қысқа уақытта ержетіп, мықты жігіт болады. Ол ата-анасына көмектесу үшін жоғалып кеткен ағаларын іздеуге жолға шығады. Осы сапарда оның алдынан түрлі керемет оқиғалар мен сындар өтеді: Ер Төстік Желаяқ, Көлтауысар, Саққұлақ, Таусоғар секілді ғажайып көмекшілерді жолдас етеді. Шалқұйрық атты сиқырлы тұлпарды ерттеп мініп, ұзақ жолдарды еңсереді; жерасты патшалығына түсіп, онда ағаларын іздеп тауып, қайта шығу үшін күреседі. Жерасты әлемінде Ер Төстік бір емес, бірнеше жаумен шайқасады: жалмауыз кемпір, жеті басты жылан, Шойынқұлақ сияқты құбыжықтарды жеңеді. Ақырында барлық қиындықты жеңіп, ағаларын және сол жерде көрген жары – Кенжекейді алып, жер бетіне оралады. Алайда жер бетінде де оны жалмауыз кемпір аңдып жүріп, тағы қауіп төндіреді. Ер Төстік соңғы рет сол Жалмауызды өлтіріп, ата-анасына, өз еліне аман-есен қосылады.

Осы баяндаудан көрінгендей, Ер Төстіктің басынан өткерген оқиғалары толық бір қаһармандық эпос тәрізді. Кэмпбеллдің қаһарманның сапары құрылымымен салыстырсақ: Ер Төстік әуелде «жай әлемнен» «белгісіз әлемге» аттанады, ол жақта түрлі сынақтардан өтіп, одақтастар табады, негізгі жауды жеңіп, үлкен сыйға қол жеткізеді, сосын кері оралады. Бұл – мономиф құрылымына толық сай келеді. Сондықтан Ер Төстікті әлем фольклорындағы ең көне «қаһарман-миф» архетиптерінің бірі деуге болады. Оның ерлігі жай ғана бір оқиғаны емес, символдық тұрғыда өмір жолын, рухани ізденісті бейнелейді. Юнгтің айтуынша, қаһарман архетипі саналы мен бейсананың үйлесімін табуға ұмтылады, ол өз Көлеңкесімен бетпе-бет

келіп, оны жеңу арқылы кемелдікке жетеді. Ер Төстіктің Жалмауыз, Дәу сынды қарсыластарын жеңуі – оның өз ішкі қорқыныштары мен қоғамдағы зұлымдықты жеңгенін көрсететін бейнелі әрекет. Ал жер астынан жер үстіне қайтып келуі – қайта жаңғыру, қайта туу символы.

Ер Төстік – қазақ фольклорындағы көптеген батырлар мен ертегі кейіпкерлерінің жиынтық образы. Ғылымизерттеулерде Ер Төстік образының типологиясы туралы әртүрлі пікірлер айтылған. Мысалы, фольклортанушы Т.Жұртбай Ер Төстікті шамандық дүниетанымның кейіпкері деп, оның жер астына түсуін шаманның рухани саяхатымен салыстырады [12]. Ал С.Қасқабасов Ер Төстікті алғашқы мифтік қаһармандардың бірі санап, ертегідегі барлық ғажайып оқиғаларды көне мифтердің жыр арқауы деп түсіндіреді [2]. Шынында да, Ер Төстік ертегісінде анимизм, тотемизм элементтері, мифтік кеңістік үлгілері айқын аңғарылады. Сондықтан Ер Төстік бейнесін «Мәдени қаһарман» архетипі деңгейінде де қарастыруға болады. Мәдени қаһарман – мифтерде халыққа жаңалық әкелуші, тәртіп орнатушы батыр. Ер Төстік те ағаларын және болашақ жұбайын ажалдан арашалап, бір әулетті аман сақтайды, елге қайта оралып, жұртқа тыныштық әпереді. Бұл – оның қоғамға әкелген «игілігі». Яғни, архетиптік тұрғыда ол – құтқарушы, жеңімпаз бейнесі.

Ер Төстіктің архетипі тек түркі жұртына ғана емес, жалпы әлем халық ертегілеріне ортақ. Мысалы, орыс халық ертегілеріндегі Иван-царевич, француз ертегілеріндегі Кіші Никула (Le Petit Nicolas) болсын – бәрі де кенже ұлдың үлкен жеңіске жету тарихын баяндайды. Түркі-монғол халықтарының эпосында Ер Төстік типтес кейіпкерлер көп: якут халқында Ер Согоотох, алтайлықтарда Ерлік деген батырлар туралы мифтер бар – бұлардың бәрі жер асты әлеміне сапар шегіп, онда түрлі мақұлықтарды жеңіп, қайта оралады. Мұндай ұқсастықтар архетиптердің универсалдылығын дәлелдейді. Зерттеуші Ж. Аймұхамбеттің түркі және кельт мифологиясын салыстырғанда тапқан дерегіне сүйенсек, Ер Төстік пен Артур король сюжеттерінде де параллель бар: екеуі де «жерұйық» іздеп, екеуі де екі дүние – жер үсті мен жер асты арасында қатынаған кейіпкерлер екені айтылады [13]. Бұл дегеніміз, қаһарман архетипі түрлі мәдениеттерде әртүрлі атпен көрінсе де, түпкі міндеті – дүниелерді байланыстыру, қауымға пайда әкелу.

Ер Төстік бейнесінің әлеуметтік мәні – халықтың идеалдарын паш етуде. Ол адалдықтың, батырлықтың, мақсатқа берік ұмтылудың үлгісі. Ертегіде Ер Төстіктің бойында қарапайымдылық пен еңбекқорлық та көрінеді: ол басқалар сияқты емес, ерекше жағдаймен туғанымен, өзін өзгеше санап дараланбайды, қайта ата-анасына, ағайын-туысқа қызмет етеді. Бұл қасиеттері арқылы ертегі жас тыңдаушыларға өнеге береді. Сондай-ақ Ер Төстіктің достары – Таусоғар, Көлтауысарлар – ұжымдық күштің символы: батырға жетістікке жету үшін тек жеке қайрат емес, достарының көмегі де керектігін меңзейді. Осы сияқты астарлар ертегінің тәрбиелік, мәдени қызметін айқындай түседі. Архетиптік қорыту жасасак, Ер Төстік – қазақ ертегілеріндегі «Қаһарман-батыр» архетипінің классикалық бейнесі.

Ол – Эго мен Self архетиптерінің іске асуы жолындағы тұлға, яғни өзін-өзі табу мен қоғамға пайда әкелуді қатар атқаратын идеал образ. Оның барлық бастан кешкені – адамның ішкі жан дүниесінің өсу, кемелдену процестерінің символикалық көрінісі. Сол себепті Ер Төстік оқиғасы көне заманнан бүгінге дейін маңызын жоймаған мәңгілік сюжет ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыр.

Талқылау

Жоғарыда қарастырылған кейіпкерлердің әрқайсысы белгілі бір архетиптік типологияны құрайды және олардың функциялары қазақ ертегілерінің құрылымында ғана емес, халқымыздың дүниетанымында маңызды орын алады. Енді сол кейіпкерлер арқылы көрінетін әлеуметтік-мәдени мағына мен жалпыадамзаттық сабақтастықты талқылайық.

Қазақ ертегілеріндегі мифологиялық бейнелер – өткен заманғы наным-сенімдердің көркемдік көрінісі. Жалмауыз кемпір мен Мыстан кемпірдің бейнелерінде көне аналық дәуірдің жаңғырығы сақталғаны әдебиетшілердің еңбектерінде аталды. Бұл кейіпкерлер арқылы матриархаттан патриархатқа өту кезеңінде әйел тегінің құдіретті образы қалай өзгеріске ұшырағанын байқаймыз: ғұрыптық тұрғыда құрметті абыз-әже образы көркем дәстүрде зұлым кемпірге айналған. Осылайша халық санасында әйелдің қуаты «қауіпті күш» ретінде бейнеленіп, жастарды сақтандыру қызметін атқарған. Бұл – қоғамдағы гендерлік рөлдердің ауысуынан туындаған мифтік сана проекциясы. С. Қондыбайдың Жезтырнақ жайлы пікірінен де ұқсас заңдылықты көрдік: ертедегі аңшы қауымы тәңір тұтқан «Ұлы Ана» кейінгі ертегілерде адамға жау «жын-пері» ретінде суреттеледі [11]. Бұл трансформациялар тек қазақтарға ғана тән емес – әлем халықтарының көпшілігінде бұрынғы құдайлар кейінгі заманда жын-перілерге айналып отырды. Мәселен, ежелгі грек мифологиясындағы ұрықтандырушы құдай Пан христиан дәуірінде шайтан сипатында қабылданғаны тәрізді, қазақ мифологиясындағы Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір де көне тәңіриялардың «демонизацияланған» ұрпақтары деуге болады. Бұл құбылыс ғылымда «мифтік девальвация» деп те аталады – идеология ауысқанда ескі құдайлар құбыжыққа айналады.

Дию мен дәу бейнелерінде әлеуметтік қорқыныштың басқа түрі көрініс табады – бұл «жат қауымнан қауіптену» инстинкті. Қазақ ертегілері сыртқы жауды алып дәулер түрінде бейнеледі, олардың кейбірінің есімі де мазмұнды: мысалы, «Жалғыз көзді дәу» – гректердің Полифем циклопына пара-пар, бірақ қазақ танымында ол бәлкі бір көзді ежелгі қауыммен қақтығыстың елесі болуы мүмкін. Мұндай алып жаулар нақты тарихи жаулардың мифтік метафорасына айналуы ықтимал. Қандай қоғам болмасын, өз шекарасынан тыс мекендерді қауіпті, ол жақта адамжегіш құбыжықтар бар деп есептеген.

Қазақ ертегілерінде де «алыстағы алып дәу» – осындай бөтеннің бейнесі. Оның жеңілуі – өз қауымының қауіпсіздігіне қол жеткізу белгісі. Бұл мотив балаларға «батыл болсақ, кез келген үлкен қауіпті жеңе аламыз» деген оптимистік идеяны дарытады.

Ер Төстік және соған ұқсас қаһармандар болса, ұлттық идеалдың тасымалдаушысы. Олар арқылы ата-бабаларымыздың ерлік, адалдық, қайсарлық, бауырмалдық сияқты құндылықтары айқын көрінеді. Әсіресе Ер Төстіктің ағаларын іздеуі – туыстық қарым-қатынастың берік қасиеттілігін насихаттайды. Және де, Ер Төстік образының халық санасында ұзақ сақталуы тегін емес: ол – «Мәңгі жас, мәңгі қайтпас қаһарман» бейнесі. Мифологияда мәңгі қаһарман ұғымы бар, яғни әр дәуір өз қаһарманын тудырады, бірақ олар бір архетиптің қайта тірілуі іспетті. Ер Төстік те заман өзгерсе де, жаңа шығармаларда, мультфильмдер мен әдеби өңдеулерде қайта-қайта пайда болады. Бұл – архетиптің өміршеңдігі.

Қазақ мифологиялық кейіпкерлері түгел дерлік түбі бір түркі дүниесіне ортақ. Жалмауыз кемпірдің түркі халықтарында кездесуі – соның дәлелі. Ғалымдар атап өткендей, Жалмауыз кемпір образы түркілермен шектелмей, алтай тілдес халықтардың да фольклорынан орын алған. Мысалы, саха ертегілерінде оны Абыхты деп атайды, ал алтай ертегілерінде Жалмуыз деп тікелей аталады. Сол сияқты, Мыстан кемпірдің де татар, башқұрт ертегілерінде баламалары бар. Жезтырнақ – жоғарыда айтқандай, қырғыз, алтай, туваларда ұшырасады. Дию мен дәу Иран, Кавказ халықтарының ертегілерінде негізгі зұлымдар ретінде келеді. Бұл ортақтық – Евразия көшпелілерінің және көрші отырықшылардың ғасырлар бойы мифологиялық сюжет алмасуының нәтижесі. Түркі халықтарының этногенезі бір екені мифологиядан да байқалады: ортақ кейіпкерлер, ортақ мотивтер. Түркі әлемінің фольклорын салыстырмалы зерттегенде ғалым Ж.Аймұхамбет келт мифтерімен де ұқсастық тапқаны қызық жайт [13]. Мұндағы маңыздысы – архетиптердің әмбебаптығы. Қазақтың Жалмауыз кемпірі мен славянның Баба Ягасы екеуі екі түрлі мәдениет жемісі болғанмен, екеуінің түпқазығы ұқсас – екеуі де орманды мекендейтін жалғыз кемпір, жас бала мен батырға қастық қылады, кейде жол көрсетеді. Бұл екі образды Юнг теориясымен түсіндірсек, бір архетиптің түрлі халық фольклорындағы үстірт көріністері деп айтуға болады.

Архетиптік тұрғыдан қарағанда, қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлер жалпыәлемдік архетип жүйесінің барлық дерлік компоненттерін қамтиды. Атап айтқанда: Қаһарман (Ер Төстік), Анима/анимус (Жезтырнақ – батырдың қараңғы анимасы, ал Ер Төстіктің жары Кенжекей – жарық анимасы деуге болады), Ана архетипі (оның көлеңкелі түрі – Жалмауыз, жарық түрі – Кенжекейдің анасы немесе жылқы анасы), Көмекші/данышпан (Ер Төстіктегі Желаяқ, Таусоғарлар – қаһарманға бағыт-бағдар

беруші архетипіне жақын), Жау/көлеңке (дәулер, жындар). Осылайша, қазақ ертегілері архетиптік тұрғыда бай мұра болып табылады. Бұл – біздің ұлттық фольклорымыздың әлемдік мәдени кеңістіктегі маңызын тағы бір айғақтайды. Фольклорлық ертегіде архетиптер көбіне мифологиялық кейіпкерлердің тұрақты типтері арқылы көрінсе, әдеби ертегіде олар авторлық идеяға бағындырылып, образдардың психологиялық тереңдігі арқылы жаңаша бейімделеді [14]. Қазақ ертегілерінде бір архетип әртүрлі кейіпкер арқылы, ал бір кейіпкер бірнеше архетиптік белгіні қатар көрсетуі мүмкін. Бұл құбылыс ертегілердің мәдени-тарихи «қайта оқылуымен» түсіндіріледі: Manzoog және басқа да зерттеушілер ертегілерді архетип тұрғысынан қайта зерделеу архетиптердің мәтіндік трансформацияға бейім екенін алға тартады. Сондықтан Жалмауыз/Мыстанның «қорқынышты ана» ғана емес, «шекара күзетшісі» сияқты функцияларының қабаттасуы немесе Жезтырнақтың «қауіпті анима» мен «сынақ қоюшы» рөлдерінің қатар жүруі заңды [15]. Осы салыстыру біздің материалда анықталған архетиптердің универсал табиғатын нақтылайды.

Қорытынды

Жүргізілген талдау қазақ ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлердің архетиптік тұрғыдан аса мәнді екенін көрсетті: К.Г. Юнг тұжырымдаған ұжымдық бейсаналыққа тән ортақ мотивтер мен бейнелер қазақ фольклорында да тұрақты қайталанып отырады. Осы негізде Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір, Жезтырнақ, Дию және Ер Төстік жалпыадамзаттық архетиптердің қазақы мәдени ортадағы нұсқалары ретінде айқындалады. Жалмауыз бен Мыстан бейнелері «қорқынышты ана» архетипімен сабақтасып, матриархат дәуіріндегі құдіретті әйелдік бастау бейнесінің патриархат жағдайында көлеңкелі, жұтушы күшке ауысқанын аңғартады; бұл бағытта Е.Көкеевтің Жалмауызды «уақыттың», Мыстанды белгілі бір мәдени-тарихи қабаттың символы ретінде түсіндіруі маңызды. Жезтырнақ образы «азғырушы әйел», «қауіпті анима» архетипіне жақын: сыртқы сұлулық пен ішкі жауыздықтың қақтығысы арқылы ол адамды алдауға бейім дүлей табиғатты да, әлеуметтік-моральдық ескертуді де қатар жеткізеді; С.Қондыбай бұл бейненің түп-төркінін көне аңшылық дәуіріндегі «Ұлы Әже» секілді ежелгі түсініктермен байланыстырады. Дию (дәу) бейнесі хаосты, жабайы күшті, «сыртқы жау» архетипін танытып, қаһарманның міндетті түрде еңсеретін кедергісі ретінде көрінеді. Ер Төстік болса классикалық «қаһарман» архетипін толық атқарып, ғажайып тууы, сапарға шығуы, төменгі әлемге түсуі, жауларын жеңіп қайта оралуы арқылы қаһармандық үлгінің негізгі кезеңдерін жинақтайды. В.Я.Пропп сипаттаған функциялық модель бойынша да бұл кейіпкерлер бірін-бірі толықтырып, «қаһарман – қарсылас – жеңіс» құрылымын тұрақтандырады. Сонымен

қатар, отандық зерттеулерде кейіпкерлердің типологиясы мен мәдени негізі жақсы сөз болғанымен, оларды Юнгтік архетип жүйесімен жүйелі ұштастыра талдау әлі де тереңдетуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. с нем. – М.: Renaissance, 1991. – 320 с.
- [2] Қасқабасов С. А. Алтын жылға: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Жібек жолы, 2013. – 520 б.
- [3] Набиолла Н., Сейітжанов З. Қазақ эпикалық жырлар мен прозалық фольклордағы Жалмауыз кемпір, Мыстан кемпір образдары // Керуен. – 2025. – Т. 88. – № 3. – Б. 140-151. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-09>
- [4] Оразхан Н. Н., Дарибаев С., Оразова Р. Жалмауыз кемпір – түркі мифологиясындағы айрықша бейне // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – Т. 4. – № 134. – Б. 233-245. <https://doi.org/10.47526/2024-4/2664-0686.117>
- [5] Сағынғанова Г. Б. Қазақ аңыз-ертегілеріндегі архетиптік образдардың зерттелуі // SDU Bulletin: Педагогика және оқыту әдістемесі. – 2024. – № 3(68). — Б. 19-24.
- [6] Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы: 4 т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 520б.
- [7] Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. – № 43. – Б. 25-43. <https://tdkturkdunyasi.gov.tr/ozet/708/tur>
- [8] Мухина В. С. Уникальный диапазон понятия «архетип» // Развитие личности. — 2014. – № 4. – С. 163-201. <https://cyberleninka.ru/article/n/unikalnyy-diapazon-ponyatiya-arhetip> 24.01.2026
- [9] Наурызбай З. Жезтырнақ // Qalam. – 15.10.2024. <https://qalam.global/> 05.01.2026
- [10] Итеғұлова С. (құраст.). Қазақтың мифтік кейіпкерлері. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 200 б.
- [11] Снасапова Г. Ж., Нурсултанқызы Ж., Байдаулетова А. О., Оралбаева Г. С. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі демонологиялық кейіпкерлердің танымдық сипаты // Хабаршы. Филология сериясы. – 2025. – Т. 76. – № 1. – Б.276-293. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2025.1.76.019%20%20%20>
- [12] Игілікова С. И., Игілік М. И. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі // Ulakat.com. — 28.08.2021. <https://ulakat.com/> 05.01.2026
- [13] Көкеев Е. Нар қобыз // Otuken.kz. – 05.05.2021. <http://otuken.kz/> 05.01.2026
- [14] Жанысбекова Е. Т., Сафронова Л. В. Архетипические образы в литературной сказке // Евразийский филологический журнал: наука и образование. – 2024. – Т. 196. — № 4. – С.166-177. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph15>

[15] Manzoor F., Naz H., Shams S. A. Challenging the Archetypes: Re-visitation of Fairy tales //Global Language Review. – 2020. – Т. 5. – №. 3. – Pp. 232-243 DOI:10.31703/glr.2020(V-III).24

REFERENCES

[1] Jung K.G. Arkhetip i simvol [Archetype and Symbol] / per. s nem. – M.: Renaissance, 1991. – 320 s. [in Rus].

[2] Qasqabasov S.A. Altyn jylğa: zertteuler men maqalalar [To the Golden Stream: Studies and Articles]. – Almaty: Jibek joly, 2013. – 520 b. [in Kaz].

[3] Nabiolla N., Seitiťjanov Z. Qazaq epikalyq jyrlar men prozalyq folklordagy Zhalmauyz kempir, Mystan kempir obazdary [Images of Zhalmauyz Kempir and Mystan Kempir in Kazakh epic poems and prose folklore] // Keruen. – 2025. – Т. 88. – № 3. – B. 140-151[in Kaz].

[4] Orazhan N.N., Daribaev S., Orazova R. Zhalmauyz kempir – türki mifologiyasındagy айрықша бейне [Zhalmauyz Kempir as a distinctive figure in Turkic mythology] // Yasauı univesitetiniń habarshysy. – 2024. – Т. 4. – № 134. – B. 233-245[in Kaz.]

[5] Sagynǵanova G.B. Qazaq ańyz-ertegilerindegi arkhetiptik obrazdardyń zerttelui [The study of archetypal images in Kazakh legends and fairy tales] // SDU Bulletin: Pedagogika jáne oqytu әdistemesi. – 2024. – № 3(68). – B. 19-24. [in Kaz.]

[6] Qondybai S. Arǵyqazaq mifologiyası: 4 t. [Ancient Kazakh Mythology: in 4 volumes]. — Almaty: Daik-Press, 2004. – 520b. [in Kaz.]

[7] Aimūhambet J. Türki mifologiyası: tipologiyalyq sipaty, ortak motivter jáne keyipkerler [Turkic mythology: typological features, common motifs and characters] // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – 2017. – № 43. – B. 25-43. [in Kaz.]

[8] Mukhina V.S. Unikal’nyi diapazon ponyatiya «arkhetip» [The unique range of the concept “archetype”] // Razvitie lichnosti. – 2014. – № 4. – S. 163–201. [in Rus.]

[9] Nauryzbai Z. Jeztyrnaq [Zheztyrnaq] // Qalam. – 15.10.2024. <https://qalam.global/> 05.01.2026 [in Kaz].

[10] Iteǵulova S. (qurast.). Qazaqtyń miftik keyipkerleri [Mythical Characters of the Kazakhs]. – Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. – 200 b. [in Kaz.]

[11] Snasapova G.J., Nursultankyzy J., Baidauletova A.O., Oralbaeva G.S. Qazaq jáne aǵylshyn tilderindegi demonologiyalyq keyipkerlerdiń tanymdyq sipaty [Cognitive characteristics of demonological characters in Kazakh and English] // Habarshy. Filologiya seriyasy. – 2025. – Т. 76. – № 1. – B. 276-293. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.019. [in Kaz]

[12] Igilikova S.I., Igilik M.I. Qazaq folkloryndagy zhalmauyz kempir beynesі [The image of Zhalmauyz Kempir in Kazakh folklore] // Ulakat.com. – 28.08.2021. <https://ulakat.com/> 01.2026 [in Kaz.]

[13] Kōkeev E. Nar qobyz [Nar Kobyz] // Otuken.kz. – 05.05.2021. <http://otuken.kz/> 05.01.2026 [in Kaz.]

14] Zhanysbekova E.T., Safronova L.V. Arkhetipicheskie obrazy v literaturnoi skazke [Archetypal images in the literary fairy tale] // Evraziiskii filologicheskii zhurnal: nauka i obrazovanie. – 2024. – Т. 196. – № 4. – S. 166-177. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph15 [in Rus.]

[15] Manzoor F., Naz H., Shams S.A. Challenging the Archetypes: Re-visitation of Fairy tales //Global Language Review. – 2020. – Т. 5. – №. 3. – Pp. 232-243. DOI:10.31703/blr.2020(V-III).24

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ МИФОЛОГИЧЕСКИХ ПЕРСОНАЖЕЙ В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

*Сақымзада А.М.¹, Жүсіпов Н.Қ.²

*^{1,2} Торайғыров университет, Павлодар, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается архетипический образ мифологических персонажей казахских волшебных сказок в рамках теории коллективного бессознательного и архетипов К. Г. Юнга. В качестве объекта исследования выбраны образы Жалмауыз кемпір/Мыстан кемпір, Жезтырнак, Дию (дәу) и Ер Төстік; систематизируются их функции в сказочной структуре и культурно-познавательное содержание. Методология объединяет архетипическую интерпретацию, типологическое сопоставление и структурно-функциональный анализ: изучаются роли персонажей в тексте, модели противостояния, «пороговые» испытания, мотивы искушения, страха и обновления/возрождения. Показано, что образ Жалмауыз/Мыстан соотнесён с архетипами «Ужасной Матери» и «Тени», Жезтырнак — с опасной «Анимой» и типом искушающего испытателя, а Дию — с архетипом хаоса и дикой силы, близким к типу «Дракона». Персонаж Ер Төстік демонстрирует целостную модель архетипа Героя, объединяя этапы чудесного рождения, выхода в путь, нисхождения в нижний мир, победы над врагом и возвращения к общине. В статье представлена таблица архетипической типологии персонажей и уточняется связь «архетип — функция — сюжетный результат». Отмечается, что в отечественных исследованиях психоархетипический аспект мифологических образов недостаточно представлен как системная матрица; обосновывается научный потенциал предложенного подхода для интерпретации сказочного текста. Результаты раскрывают универсальную символическую природу казахской сказки и объясняют закрепление в национальном мировидении кодов страха, запрета, воспитания и героизма на архетипическом уровне. В обсуждении типы сопоставляются с персонажами тюркского мира, кратко обозначаются историко-культурные причины общих мотивов. Подчёркивается, что устойчивость архетипов усиливает воспитательную функцию сказки: формирует оппозицию «добро — зло», модель осторожности перед опасностью и идею настойчивого достижения цели. Предложенная классификация применима в преподавании фольклорных текстов, литературном анализе и описании культурных кодов. В перспективе требуется расширение корпуса и специальное изучение архетипической вариативности региональных версий сюжетов.

Ключевые слова: казахская сказка, мифологический персонаж, архетип, коллективное бессознательное, фольклор, культурный код, символика, нарратология

ARCHETYPAL IMAGE OF MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN KAZAKH FAIRY TALES

*Sakymzada A.M.¹, Zhusipov N.Q.²

*^{1,2} Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. This article examines the archetypal representation of mythological characters in Kazakh magic fairy tales through C. G. Jung's theory of the collective unconscious and archetypes. The study focuses on the figures of Zhalmayyz kempir/Mystan kempir, Zhezyrnaq, Diiu (däu), and Er Töstik, systematizing their functions within the tale structure and their cultural-cognitive meanings. The methodology combines archetypal interpretation, typological comparison, and structural-functional analysis. Particular attention is paid to each character's narrative role, patterns of confrontation, threshold testing, and the motifs of temptation, fear, and renewal/rebirth. The results show that Zhalmayyz/Mystan correlates with the archetypes of the "Terrible Mother" and the "Shadow"; Zhezyrnaq corresponds to a dangerous "Anima" and the figure of a tempting tester; and Diiu embodies an archetype of chaos and untamed power comparable to the "Dragon" type. Er Töstik exemplifies a coherent model of the Hero archetype, integrating the stages of miraculous birth, departure, descent into the underworld, victory over hostile forces, and return to the community. The article offers a table of archetypal typology and clarifies the linkage "archetype — function — plot outcome." It also argues that, although Kazakh scholarship has developed rich typological and mythological descriptions of these figures, their psycho-archetypal dimension is rarely presented as a systematic matrix; therefore, the proposed approach has strong explanatory potential for interpreting fairy-tale texts. The findings highlight the universal symbolic nature of Kazakh fairy tales and explain how codes of fear, taboo, upbringing, and heroism become stabilized at the archetypal level in the national worldview. In the discussion, the identified types are compared with analogous characters across the Turkic world, and the historical-cultural causes of shared motifs are briefly outlined. The stability of archetypes is shown to strengthen the didactic function of the fairy tale by shaping a "good vs. evil" opposition, a model of caution toward danger, and the ideal of persistent goal-achievement. Practically, the proposed classification can be used in teaching folklore, conducting literary analysis, and describing cultural codes. Future research should expand the corpus and specifically examine archetypal variation in regional versions of plots.

Keywords: Kazakh fairy tale, mythological character, archetype, collective unconscious, folklore, cultural code, symbolism, narratology

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 24.02.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Сақымзада Айсана Мұратбекқызы – «Филология: қазақ» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>

Жүсіпов Нартай Куандықұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Торайғыров университеті» КеАҚ, Қазақстан, Павлодар, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Информация об авторах:

Сақымзада Айсана Муратбековна – докторант по специальности «Филология: казахский язык», факультет гуманитарных и социальных наук, Университет Торайгырова, Павлодар, Казахстан, sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>

Жусипов Нартай Куандыкович – доктор филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, НАО «Университет Торайгырова», Казахстан, Павлодар, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Information about the authors:

Sakymzada Aisana Muratbekkyzy – PhD student in “Philology: Kazakh Language”, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraygyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, sakhimzadinova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-2525-8129>

Zhusipov Nartai Kuandykuly – Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, “Toraygyrov University” NJSC, Pavlodar, Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>